

Eyüp İnce

Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı
Asst. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebalı University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Sufism
Bilecik/Turkey

eyup.ince43@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6194-2980>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 11.07.2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 25.09.2023

Yayın Tarihi/Date Published: 31.12.2023

Yayın Sezonu/Publication Season: Aralık/December 2023

DOI: <https://doi.org/10.54958/iad.1325971>

Atıf/Cite as: İnce, Eyüp. "Tasavvufun Doğuşundaki Tarihi Arka Plan". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 14 (Aralık 2023), 1-18. <https://doi.org/10.54958/iad.1325971>

İntihal Taraması/Plagiarism Detection

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

This article was scanned with a special software and no plagiarism was detected.

Tasavvufun Doğuşundaki Tarihi Arka Plan

Öz

Tasavvuf tarihi konusunda farklı birçok tasnif bulunmaktadır. Onlardan bir tanesi de zühd, tasavvuf ve tarikatlar şeklinde yapılan üçlü tasniftir. Zühd dönemi, asr-ı saadetten itibaren tâbîn ve tebe-i tâbîn devrini kapsayan hicrî ilk iki asırlık zaman dilimidir. Tasavvuf dönemi, zühd döneminin tamamlandığı hicrî üçüncü asırdan başlayarak tasavvufî terbiyenin sistemleşmiş hali olan tarikatların ortaya çıktığı hicrî altıncı asra kadar devam eden dönemdir. Tarikatlar dönemi ise tasavvufî kurumların en güçlüsü olan tarikatların zuhur ederek toplumun bir parçası haline geldiği hicrî altıncı asırdan başlayarak tasavvufî eserlerin verildiği günümüze kadar olan dönemdir. Bu çalışmada tasavvuf ilminin daha çok zühd döneminde meydana gelen Cemel vak'ası, Sıffin savaşı, Hakem olayı, Kerbela olayı, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi, Tevvâbîn (Bekkâîn) hareketi gibi tarihi olaylar tasavvufî açıdan yorumlanarak ele alındı. Böylece zikredilen bu tarihi olayların tasavvufun ilk doğuşunda ne gibi roller oynadığı ortaya konulmaya çalışıldı. Zira tasavvufun bazı açılardan eleştirilmesinin temel sebebi özellikle tasavvuf tarihindeki zühd döneminin hem tasavvufî hem tarihi açıdan ele alınarak tam manasıyla idrak edilememesidir. Bu açıdan zühd döneminde meydana gelen tarihi unsurların ortaya konulması tasavvuf ilminin anlaşılmasında önemli katkılar sağlayacaktır. Çalışma neticesinde ise zühd döneminin temel çıkış noktasının aşırı dünyevileşme ve buna bağlı olarak Müslümanların dini değerlerinden uzaklaşması olduğu görülmüştür. Ayrıca başta zühd sonrasında ise tasavvuf olarak isimlendirilen bu ilmin tamamen

Kur'ân ve sünnetin temel ahlak esaslarını savunan bir hareket olduğu ve zamanla farklı mutasavvıfların kuşatıcı fikir ve düşünceleriyle çığ gibi büyüdüğü anlaşılmıştır. Bütün bunların yanı sıra tasavvuf ilmindeki dünyadan yüz çevirme, havf, haşyet, gözyaşı, ümit, sabır, vera, rıza, tevekkül, şükür, kanaat, takva gibi önemli kavramların farklı boyutta yeniden anlam kazanmasının zühd döneminde meydana gelen acı olayların neticesi olduğu net bir şekilde görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Zühd, Cemel vak'ası, Sıffin savaşı, Hakem olayı, Kerbela olayı.

The Historical Background of the Birth of Sūfism

Abstract

The history of Sūfism is addressed in three historical periods: asceticism, Sūfism and tariqas. The age of asceticism spans the first two centuries Hijrī, which covers the period of tābī'ūn and tābī' al-tābī'in (or atbā' al-tābī'in), beginning with the Age of Bliss. The age of Sūfism is the period starting from the third century Hijrī, when the age of asceticism was over, until the sixth century Hijrī, in which tariqas emerged as the systematised form of the Sūfī discipline. The age of tariqas is the time beginning with the sixth century Hijrī, when tariqas, the most powerful component of the Sūfī institutions, emerged to be become a part of the society until today, when Sūfī works are composed. Therefore, adopting a Sūfī lens, the present study interprets historical events such as the Camel incident, the battle of Sıffin, arbitration, the incident of Karbalā', the martyrdom of al-Husayn and the movement of Tawwābīn (Bakkā'in), which occurred during the period of asceticism. More specifically, it aims to investigate what roles these historical events played in the birth of Sūfism. The main reason why Sūfism is criticised with respect to its certain aspects is that the period of asceticism in the history of Sūfism is not fully comprehended from both Sūfī and historical perspectives. In this respect, investigating the historical incidents that occurred during the period of asceticism could significantly contribute to the understanding of the science of Sūfism. As a result of the study, it was seen that the main starting point of the period of asceticism was excessive secularization and accordingly the distance of Muslims from their religious values. In addition, it has been understood that this science, which was named as asceticism at first and then as mysticism, was a completely innocent movement and grew like an avalanche with the encompassing ideas and thoughts of different mystics over time. In addition to all these, it is clear that important concepts in the science of Sufism such as turning away from the world, havf, awe, tears, hope, patience, vera, consent, tawak-kul, thankfulness, contentment, and taqwa are the result of the painful events that took place in the period of asceticism. somehow seen.

Keywords: Sūfism, Asceticism, the Camel incident, the Battle of Sıffin, Arbitration, the Karbalā' incident.

Giriş

Asr-ı saadetle birlikte zühd anlayışı, İslam dünyasının farklı bölgelerinde yayılmaya başladı. Buna bağlı olarak zühd hareketinin mensupları da arttı. Zühd düşüncesinin yayılması ve taraftar bulmasında şüphesiz Hz. Muhammed'in ve ashabının etkisi büyüktür. Zira Hz. Muhammed zühdi bir yaşam tarzını benimsediği gibi ashabına da her daim böyle bir yaşam tarzını teşvik etmiştir. Asr-ı saadetten sonra Kur'ân ve sünnetin ışığında oluşan zühd hayatı, farklı nedenlerle tepkisel denebilecek bir kisveye büründü. Bilhassa fetih hareketleriyle beraber İslam beldelelerinin genişlemesi, buna bağlı olarak meydana gelen zenginlik, lüks ve israf tepkisel zühd anlayışının nedenlerini oluşturmaktadır. Ayrıca fetih hareketleri sonucu karşılaşılan yeni kültürlerin etkisi ve makam sarhoşluğuna kapılan yöneticilerin zulme varan baskıcı uygulamaları tepkisel zühd anlayışının doğmasındaki önemli sebeplerden kabul edilmektedir.¹

Hz. Muhammed'in vefatı ve bilhassa Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra Müslümanlar arasında görülmeye başlanan siyasi ve ekonomik gelişmeler toplum içerisinde kargaşalara ve iç çalkantılara neden olmuştur. Emevîlerin iktidar olmasıyla beraber babadan oğula geçen bir saltanata dönüşen yönetim, Hz. Muhammed'in dönemindeki manevî değerler yerine lüks, konfor ve israfa dayanan bir yaşam tarzını benimsemiştir. Kanaatkârlık, tevazu, şükür, tevekkül, takva, ihlas gibi güzel hasretlerin yerini riya, kibir, hased ve gıybet gibi kötü hasletler almıştır. Diğer taraftan Emevîlerin Arap milliyetçiliği ve Hz. Ali aleyhine propaganda yapmaları Müslümanlar üzerinde derin ayrışmalara sebep olmuştur. Ayrıca Emevî yöneticilerinin lüks saraylarda İslam dinine uygun olmayan yaşam sürdürmeleri bilhassa zühd (tasavvuf) anlayışına sahip Müslümanları kendilerinden uzaklaştırdığı gibi büyük tepkilere de neden olmuştur. Bütün bunların yanı sıra İslam kesin olarak milliyetçiliği yasakladığı halde Emevîlerin Arap olmayan kimselerden cizye almaları zühd sahiplerinin tepkisini daha çok artırmıştır.²

Müslümanların özellikle hicrî I. ve II. asırda gerçekleştirdikleri fetihler halk nezdinde iktisadi rahatlamaya ve güçlenmeye vesile olmuştur. Fakat buna bağlı olarak insanlarda dünyaya ve dünyevî olan şeylere karşı bir rağbet artmıştır. Yaşanan bu durumlar özellikle tasavvufî yaşam tarzını benimseyenleri dünyevileşmeye karşı bir tavır almaya itmiştir.³

Abbasiler döneminde de siyasi çekişmeler toplumsal düzeni bozarak buhranlara sebep olmuştur. Bazı Müslümanlar bu dönemlerde kendilerini fitne ve

¹ Abdürrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar* (Bursa: Bursa Akademi, 2021), 25.

² İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebu'l Fida Abdullah el-Kadi (Beyrut: Dâr'ul-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 4/321.

³ Hatice Çubukçu, *Tasavvuf Hareketi İçinde Yer Alan Bayan Mutasavvıflar (H. I-V M. VII-XI)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004). 167.

dedikodudan muhafaza ederek huzur, sükûnet ve uzlet hayatını tercih etmişlerdir. Bütün bunlar ise tasavvufî yaşamın zühhd düşüncesiyle tezahür etmesine vesile olmuştur.⁴

Tasavvuf gerçek manada idrak edilip yaşandığı zamana insana manevî bir huzur vermektedir. Tasavvufun gayesi ise insanı Allah'a ulaştırmak ve dinin ortaya koyduğu esaslar doğrultusunda aşırılığa ve sapmaya kaçmaksızın nefsin kemalini gerçekleştirmektir.⁵ Ayrıca tasavvuf buna bağlı olarak samimiyet, kardeşlik, adalet gibi güven toplumu oluşturmanın temel esaslarını ortaya koymaktadır.⁶ Yüzeysel olarak tasavvufun ilk ortaya çıkışı bütün bu saymış olduğumuz tarihi, sosyal ve ekonomik parametreler doğrultusunda olduğu söylenebilir. Fakat bunların yanı sıra özellikle hicrî ilk iki asır dönemindeki tarihi olaylar tasavvufun doğuşunda önemli rol oynamıştır. Cemel vak'ası, Sıffin savaşı, Hakem olayı, Kerbela olayı, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi, Tevvâbîn ve Bekkâin hareketi gibi tarihi olaylar tasavvufun doğuşundaki önemli ilk faktörlerdir.

Tasavvuf ilmini anlamak için onun doğuşunda etkili olan tarihsel olayları ve toplumsal değişimleri bilmek gerekir.⁷ Başka bir ifadeyle tasavvufî düşüncenin tarihi arka planındaki temel faktörleri analize tabi tutmadan tasavvuf ilminin tam manasıyla anlaşılması mümkün değildir. Bu yönde yapılacak yorum, analiz veya çalışmalar tasavvuf ilminin doğuşunu ve gelişim aşamalarını daha iyi idrak etme noktasında fayda sağlayacaktır. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı da yukarıda zikredilen tarihi olaylar perspektifinde tasavvufun doğuşundaki tarihsel verileri ortaya koymaktır. Daha sonra elde edilen bu veriler bağlamında tarihî ve tasavvufî yorumlar yapmaktır. Şunu da ifade etmek gerekir ki tasavvufun doğuşunda tarihi birçok önemli olay rol oynamıştır fakat bu çalışmada bu olayların tamamından ziyade öne çıkan bazı olaylar ele alınacaktır.

1. Cemel Vak'ası (H. 36/56)

Tasavvuf tarihine genel çerçeveden bakıldığında Hz. Ali ile Hz. Âişe arasında geçen ve Cemel vak'ası olarak bilinen savaşın, tasavvufun zühhd olarak isimlendirildiği ilk doğuş yılları içerisinde meydana geldiği görülmektedir. Ayrıca Müslümanların kendi aralarındaki ilk ciddi iç savaş olduğu ve tasavvufun başlangıçta bir zühhd hareketi olarak ortaya çıkmasında önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır.

⁴ Mehmet Necmettin Bardakçı, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf* (Isparta: Fakülte Kitapevi, Isparta 2000), 20.

⁵ Mustafa Baş, "Hıristiyanlıkta İsa Algısının Mitolojik İslam Tasavvufunda İz Düşümleri", *The Journal of Academic Social Science Studies* 8/61 (2019), 173-186.

⁶ Bu hususta bilgi almak için. Mustafa Baş, "Güven Toplumu Oluşturmanın Temel İlkeleri (Samimiyet, Kardeşlik, Adalet ve Müsavat)." *Edebali İslamiyat Dergisi* 1/1 (2017), 133-147.

⁷ Mustafa Altunkaya, *Bir Başka Açıdan Sûf Hareketi Tarihi* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2016), 12-13.

Başta Cemel vak'ası olmak üzere belli başlı sebepler nedeniyle mutasavvıflar Hz. Ali'yi ve ona atfedilen rivayetleri, belli düşünce ve uygulamalara dayanarak benimsedikleri görülmektedir. Mutasavvıflar diğer raşit halifeleri ve sahabenin önde gelenlerini saygıyla hürmet edip anmalarına ve belli başlı konularda örnek göstermelerine rağmen Hz. Ali'ye ve zürriyetine farklı bir konum atfetmişlerdir. Bu durum kişiden kişiye ve tarikattan tarikata farklılık arz etse de genel olarak bu minval doğrultusunda olduğu söylenebilir.⁸

Tasavvufun başlangıçta bir zühd hareketi olarak doğmasındaki nedenlerden biri de Cemel vak'ası ve sonrasında oluşan Hz. Ali muhaliflerinin oluşturmuş olduğu Emevî saltanatıdır. Emevî idaresinin dini kaygılardan daha çok dünyevî hırs ve emellerine dayanan yönetim şekli halk nazarında ciddi bir tepki oluşturmuştur. İlk anda olmasa dahi zaman içinde zühd hareketinin hayat bulmasındaki en önemli muharrıklarından biri de budur.⁹ Bu doğrultuda Cemel vak'ası, doğrudan olmasa dahi dolaylı olarak Emevî saltanatının kurulmasına zemin hazırladığı söylenebilir.

Cemel vak'ası, İslam tarihinde Hz. Ali ile Hz. Âişe arasında cereyan eden savaşa denilmektedir. Hz. Osman bir grup asi tarafından şehit edilince Medine'de bulunan sahabe Hz. Ali'yi halife olarak ilan etmiştir. Hz. Ali'nin halife olmasından sonra yapacağı en önemli iş şüphesiz Hz. Osman'ı şehit edenleri bulup onlara gereken cezayı vermektir. Fakat böyle bir olayın gerçekleşmesi Hz. Osman'ı şehit edenlerin veya zümrenin tam olarak belli olmaması nedeniyle bir hayli zordur. Diğer taraftan Hz. Ali'nin sadece Medine halkından biat alması problemlerin çözülmesini zorlaştırdığı gibi yeni sorunlara da zemin hazırlamıştır.¹⁰

Hz. Âişe, halifeliği döneminde Hz. Osman'ı farklı nedenlerle eleştirmiştir. Hz. Osman'ın Medine'den ayrılmama isteğini geri çevirerek isyancı zümrenin başkaldırmasından sonra hac yapmak için Mekke'ye gitmiştir. Fakat hac ibadetini yerine getirdikten sonra halife, Hz. Osman'ın şehit edildiğini haber alınca Mekke'de Hz. Osman'ın mazlum olduğunu ve bu nedenle şehit edildiğini söylemiştir. Bu esnada aynı zamanda Medineliler Hz. Ali'yi halife ilan etmişlerdir. Hz. Ali'nin halifeliğine olumlu bakmayan ve Hz. Osman'ın şehit edilmesinden rahatsız olan Emevî ailesi Medine'den ayrılarak Hz. Âişe'nin yanına Mekke'ye gelmiştir. Ayrıca Hz. Osman'ın atamış olduğu Yemen ve Basra valileri bütün mal ve savaş teçhizatıyla beraber Hz. Âişe'nin bulunduğu topluluğa katılmıştır.¹¹ Hz. Osman'ın şehit edilmesinde Hz. Âişe'nin sorumlu olduğunu söyleyenler olsa da bu iddianın doğruluk

⁸ Salih Çift, "Gazzalî Öncesi Mutasavvıfların Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'le İlgili Görüşleri". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5 / 1 (Mayıs 2005), 163.

⁹ İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *Emeviler* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 83; Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, (North Carolina: The University of North Carolina Press, 1975), 29-30.

¹⁰ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Daru'l Mearif, 1960), 1/3082.

¹¹ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 1/3099.

payı bulunmamaktadır. Zira Hz. Âişe, Hz. Osman'ı eleştirse de halifelik makamına ve onun şahsına karşı art niyetli bir harekette bulunmamıştır.

Hz. Ali'nin halife olmasından sonra Müslümanlar farklı gruplara ayrılmışlardır. Bu ayrılıkların en büyük sebebi elbette ki Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve onu şehit edenlerin bulunamamasıdır. Hz. Ali'nin halife olmasıyla oluşan grupların başında Hz. Ali taraftarları diyebileceğimiz büyük bir zümre gelmektedir. İkincisi Hz. Osman'ın şehit edilmesinden dolayı rahatsızlık duyan gruptur. Bu grubun içerisinde özellikle Hz. Osman'ın kanını aşırı propagandalarla isteyen kitleler bulunmaktadır. Dolayısıyla bu gruba Cemel topluluğu da denilmektedir. Cemel topluluğunun içerisinde Hz. Osman'ı şehit edenlerinin cezalandırılmasını talep edenler, Hz. Ali'ye biat etmeyenler ve ona muhalif olanlar şeklinde farklı zümreler bulunmaktadır.¹² Üçüncüsü ise sahabenin ileri gelenlerinden bazı kimselerin olduğu tarafsız gruptur. Bu grubun en önemli özelliği toplumsal ayrışma ve çatışmalardan rahatsızlık duyarak kendilerini insanlardan tecrit etmeleridir. Suheyb b. Sinân (öl. 38/659), Muhammed b. Seleme (öl. 43/663), Kâb b. Mâlik (öl. 50/670), Sa'd b. Ebû Vakkâs (öl. 55/675), Hassân b. Sabit (öl. 60/680), Abdullah b. Ömer (öl. 73/693), Ebû Saîd el-Hudrî (öl. 74/693) gibi isimler bunlardan bazılarıdır.¹³ Bu topluluğun ortak özelliği zühd (tasavvufî) yaşam tarzını benimseyerek bilhassa “*Fitne zamanı oturan ayakta durandan, ayakta duran, yürüyüp koşandan daha hayırlıdır.*”¹⁴ hadisine ittibâ ederek evlerinden ayrılmayan kimseler olmasıdır. Ayrıca bu topluluk hakkında dini, siyasi ve toplumsal ayrışmalar karşısında ilk defa tasavvufî anlamdaki tepkinin örnekliliğini oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Cemel olayında zühdî bir tavır sergileyen başta Suheyb b. Sinân tasavvufun önemle üzerinde durduğu güzel ahlak ile ön plana çıkmış bir şahsiyettir. Bunun yanı sıra takvâ, cömertlik, hoşgörü gibi güzel hasletlerle donanmış fazilet sahibi kimsedir.¹⁵ Ayrıca zühd (tasavvufî) yaşam tarzıyla ön plana çıktığı için Hz. Ömer'in cenaze namazını kıldırmak kendisine nasip olmuştur.¹⁶

Tasavvuf ilmine göre Hz. Muhammed bazı sahabilere zikir telkin etmiştir. Bu zikrin usul ve esasları ise daha sonraki mutasavvıflar tarafından geliştirilmiştir. Böylelikle sistematik bir zikir silsilesinin temelleri oluşturulmuştur. Bu anlamda başta Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olmak üzere dört büyük halife daha sonrasında Cemel olayında tasavvufî bir tavır sergileyen üçüncü zümrenin

¹² İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan* (Ankara: Fecr Yayınları, 1990), 129.

¹³ Adnan Demircan, “Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2013), 173-190.

¹⁴ Buhârî, “Fiten”, 9; “Menâkıb” 25; Müslim, “Fiten”, 10.

¹⁵ Mehmet Efendioğlu, “Suheyb b. Sinân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009) 37/476-477.

¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Daru's Sadr, 1968), 3/367.

içerisinde zikrettiğimiz özellikle Suheyb b. Sinân ve Abdullah b. Ömer gibi isimler bu zikir silsilesinin ilk halkalarını oluşturmaktadır.¹⁷

Hız. Ali'nin galibiyetiyle sonuçlanan Cemel olayı birçok dinî, itikadî meselelerin başlangıcı olarak kabul edilir.¹⁸ Cemel olayının dinî, itikadî meselelerin yanı sıra tasavvufî zümrelerin zuhur etmesinde önemli faktör olduğu söylenebilir. Cemel vak'ası esasında mutasavvıfların Kurân ve sünnetten ilham alarak ortaya koydukları zâhidî düşüncenin tam manasıyla pratik anlamda ortaya konulamaması nedeniyle meydana gelen bir olaydır. Dolayısıyla Cemel vak'ası tasavvufî anlamda okunması gereken en önemli olaylardan bir tanesidir. Zira Müslümanların ilk ciddi anlamda büyük hayati kayıplar verdiği siyasi ayrılıktır. Görünüşte siyasi ayrılık olarak ifade edilse de esasında Hız. Muhammed'den sonra Müslümanların ilk dünyaya ve dünyevî olana karşı verdikleri imtihanın olumsuz bir neticesidir. Tasavvufun ilk çıkış noktası olan zühhd kavramı başta dünyaya ve dünyevî olana meyletmemeyi ifade etmektedir. Tasavvuf ilmine bir tepki hareketi denilmesinin en önemli sebebi, zühhd sahibi ve daha sonrasında mutasavvıf ismiyle anılan kimselelerin başta Cemel vak'ası olmak üzere birçok olayda Müslümanları zahidane bir tavır sergilemeleri hususunda uyarıdır. Hatta bu söylemlerini fiilleriyle de destekleyerek kendilerini başta insanlar olmak üzere dünyevî olan birçok şeyden soyutlamalarıdır. Özellikle üçüncü zümrenin içerisinde zikrettiğimiz Suheyb b. Sinân, Muhammed b. Seleme, Kâb b. Mâlik, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Hassân b. Sabit, Abdullah b. Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî gibi şahsiyetler tasavvufî anlamdaki tepkinin ilk örnekliğini oluşturmuşlardır. Dolayısıyla Cemel vak'asına zahidane bir tepki gösteren kişiler üzerinden bakıldığında tasavvuf ilminin bir tepki hareketi olmasının yanı sıra hem söylem hem eylem boyutuyla Müslümanları uyarı hareketi olduğu söylenebilir.¹⁹

Cemel vak'asında tasavvufî açıdan değerlendirilmesi gereken diğer bir önemli husus şüphesiz Hız. Ali'nin savaştan sonra sergilemiş olduğu yüksek seviyedeki ahlaki tavrıdır. Nitekim Hız. Ali savaşı kazandığı halde kimseye zulmetmeyerek vefat eden Müslümanları kendisine biat edenler ve etmeyenler şeklinde bir ayırım yapmadan defin ettirmiştir. Ayrıca bütün ordusuna kesinlikle yağma yapmamalarını ve kimsenin canına, malına dokunmamalarını emretmiştir. Hız. Âişe'yi ise bizzat kendisi güzel bir şekilde Basra'dan Medine'ye uğurlamıştır. Ona refakatçi olarak da Basralılardan kırk kadın ve kırk erkek olmak üzere yaklaşık seksen kişiyi

¹⁷ Reşat Öngören, "Tasavvuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/120.

¹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Cemel Vak'ası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993) 7/321-322.

¹⁹ Ayrıca teorik ve pratik yönüyle örnek zahid mutasavvıflar için bkz. Kuşeyrî, *er-Risale*, 252-257; Ebu Hamid Muhammed Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmiddîn*. Çev. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1998), 4/398-442.

memur tayin etmiştir.²⁰ Dolayısıyla Hz. Ali'nin hem savaş esnasında hem savaş sonrasında göstermiş olduğu bu zahidane tavırları tasavvufi anlamdaki irfanî davranışın örnekliliğini oluşturmuştur.²¹ Ayrıca Hz. Ali'nin başta Cemel vak'ası olmak üzere diğer birçok meselede olaylara ahlak temelli yaklaşması onun tasavvuf ilmindeki örnekliliğini daha çok artırmıştır. Zira tasavvuf başlı başına bir ahlak eğitimi ifade etmektedir.

2. Sıffin Savaşı ve Hakem Olayı (H. 37/657)

Sıffin savaşı, Hz. Ali ile Muaviye b. Ebu Süfyan arasında hilafet sebebiyle meydana gelen savaştır. Başka bir ifadeyle hilafetin bütünlüğünü sağlamak için gayret sarf eden Hz. Ali ile ona karşı kasıtlı hareket eden Muaviye arasındaki kanlı mücadeledir.²² Muaviye, Cemel vak'asına kadar Hz. Ali'den sadece Hz. Osman'ı şehit edenlerinin cezalandırılmasını talep ederken daha sonra Hz. Ali'nin hilafetten çekilmesini dillendirmeye başlamıştır.

Hz. Ali tarafından Şam'a vali olarak atanan Sehl b. Huney, Muaviye'nin tepkisiyle karşılaşmış, görevini kendisine devretmemiştir. Muaviye Şam'da Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın katillerini bulup cezalandırması gerektiğini savunarak önceki halifenin kanı üzerinden bölge halkını Hz. Ali'ye karşı kıskırtmıştır.²³ Hz. Ali, Muaviye'yi itaate davet etme maksadıyla çok caba harcasa da Muaviye biat etmemekte çok ısrar etmiştir. Hz. Osman'ın katilleri kendisine teslim edilmediği sürece asla itaat etmeyeceğini her fırsatta dile getirmiştir. Muaviye'nin bu ısrarı, Hz. Ali'yi toplum nezdinde zor duruma düşürdüğü gibi Hz. Ali'nin zihin dünyasında büyük bir problem olarak yer edinmesine sebep olmuştur. Bu nedenle Hz. Ali, Muaviye tarafından Hz. Osman'ın katillerinin ısrarla istenmesine bir türlü anlam verememiştir.²⁴ Çünkü Hz. Osman'ın kanını talep etme hususunda birinci öncelik onun oğullarıdır fakat ne gariptir ki Muaviye bu hususta herkesten fazla ısrarcı olmuştur. Nitekim bu durum Muaviye'nin Hz. Osman'ın kanı üzerinden dünyevî menfaat devşirme düşüncesini daha çok kuvvetlendirmektedir.

Hz. Ali savaş olmaması için bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerden bir tanesi de Hz. Ali'nin Beşir b. Amr'ı Muaviye ile konuşması için göndermesidir. Beşir b. Amr, Hz. Ali'den aldığı sulh niteliğindeki nasihatler sonrasında Muaviye'nin yanına giderek tasavvufî içerikli şu konuşmayı yapmıştır: “Ey Muaviye bir

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, 5/31, 34, 39; 7/65.

²¹ Veysel Akkaya, “Tasavvuf Klasiklerinde Hz. Ali'nin Şahsiyeti -Kur'an ve Hadis Perspektifiyle Karşılaştırma-”, *Usul İslam Araştırmaları* 32/32 (Ekim 2019), 83.

²² İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan* (Ankara: Fecr Yayınları, 1990), 141.

²³ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi, Hulefa-i Raşidin Dönemi* (İstanbul: Hikmet Neşriyat Yayınları, 2008), 2/318.

²⁴ Ebu'l-Abbas Muhamem b. Yezid Müberred, *el-Kâmil fi'l-Lüğâ ve'l-Edeb ve'n Nahv ve't-Tasrif*, thk. Muhammed Ebu Fadl İbrahim (Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabi, tsz.), 1/222-225.

gün bu geçici dünyadan ayrılıp bakî aleme göç edeceksin. Bütün bu yaptıklarının hesabı Allah katında sana sorulacaktır. Allah'a ve Resulüne olan sevginin hürmetine Müslümanları birbirine kırdırtma, aralarında tefrika çıkartarak onların kan akıtmalarına neden olma. Hz. Ali seni kendisine biat etmeye çağırıyor ona itaat etmen dünya ve ahiret hayatın için daha hayırlı olacaktır.”²⁵ Muaviye ise Beşir b. Amr'ın bu hikmetli sözleri karşısında dahi yumuşa göstermeyerek Hz. Ali'nin sulh davetini reddetmiştir.

Hz. Ali, Muaviye'nin kendisine biat etmeme hususundaki ısrarcı tavırlardan sonra meseleyi askerî yollarla çözmeye karar vermiştir. Bu nedenle herkesi savaş hazırlığına davet etmiştir. Hz. Ali'nin bu daveti kendince doğru olsa da kendisiyle aynı düşünceye sahip olmayan özellikle zühd yönü ağırlıklı olan Abdullah b. Mesud (öl. 32/652) Rebî b. Huseym (öl. 65/685), Abide es-Selmânî (öl. 72/691) gibi kişiler bunların başında gelmektedir. Bu kimseler iki tarafın da Müslüman olması hasebiyle savaşmanın doğru olmayacağını düşünmüşlerdir. Ayrıca zahid yönlerinin daha ağır basmaları nedeniyle tarafsız kalmayı tercih etmişlerdir. Örneğin Rebî b. Huseym, tâbiîn döneminin sekiz büyük zahitlerinden kabul edilir. Abdullah b. Mesud, kendisi hakkında alçak gönüllü ve Allah'a karşı büyük bir saygı ve muhabbet duyan kimse olarak bahsetmektedir. Nitekim Rebî b. Huseym'in birçok tasavvufî ahlak ilkeleri içeren şu sözü meşhurdur: “Ya hayır konuşun ya da hayır işleriyle meşgul olup hayır işleyin. Her daim salih amelde bulunun. Ömür sermayesi kısa, kalbinizi günahlarla katılaştırmayın. Duyduk deyip duymamazlıktan gelenlerden olmayın. Hayır işlerini bitirince başka bir hayır işine koşun aksi takdirde hesap günü gelip çattığında keşke çok daha fazla hayır yapsaydım diye hayıflanırsınız. Kötü bir iş yaptığımızda hemen hayırlı bir iş yapın ki iyilikleriniz kötülüklerinize kefaret olsun. Daha önce hiç tecrübesini yaşamadığımız ölümü çokça hatırlayın. Gizlediğiniz sırlar Allah için apaçık ortadadır. Günahlarınız nefislerinizin birer hastalığıdır. İlacı ise geri dönüşü olmayan nasuh tövbesidir.”²⁶ Dolayısıyla Rebî b. Huseym'in bu sözü ve sözleriyle amil insan olması tasavvufî çevredeki birçok mutasavvıfın düşüncelerinin şekillenmesinde önemli rol oynadığı söylenebilir. Nitekim Rebî b. Huseym'in tasavvufî bazı meselelerde referans olarak yer verildiği görülmektedir.²⁷

Sıffin olayı netice itibariyle tarihi bir yıkıma neden olduğu halde kazanımı tam belli olmayan bir muharebedir. Bilhassa son üç günde meydana gelen toplu çarpışmalar bazen Şam tarafını (Muaviye) bazen de Irak tarafını (Hz. Ali) zafere

²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/636.

²⁶ Selahattin Bolat, “Rebî b. Huseym”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007) 34/496.

²⁷ Betül İzmirli, “Erken Dönem Tasavvufunda Mütezehhid Tipler”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19 (Ekim 2019), 226.

yakınlaştırmıştır. Kaynakların verdiği bilgilere bakıldığında Şam tarafının tahkîm çağrısı öncesinde Irak tarafı Şam ordugahına kadar ilerleyip savaşı zaferle neticelendirmek üzere olduğu anlaşılmaktadır.²⁸ Fakat her iki tarafın da tahkime rıza göstermesi neticesinde savaşın son bulduğu anlaşılmaktadır.²⁹

Sıffin savaşında en dikkat çeken husus başta tasavvuf ilminin karşı çıktığı dünyevî ihtiraslar uğruna verilen can kayıplarının sayısıdır. Kaynakların verdiği bilgilere göre Hz. Ali'nin tarafından 25 bin, Muaviye tarafından 45 bin olmak üzere toplamda 70 bin kişi ölmüştür.³⁰ Can kaybıyla alakalı verilen bu rakamlar tahmini sayılar olabilir. Hatta savaşın vehametini vurgulamak için abartılarak ortaya konulmuş olabilir. Fakat kaynaklarda ifade edilen bu korkunç bilanço her ne kadar abartı veya tahmini olsa da savaşın büyük bir manevî yıkıma sebep olduğu aşikardır.³¹

Müslümanlar Hz. Ali'nin halifeliği döneminde ağır kayıplara neden olan Sıffin olayıyla beraber birçok alanda gerileme sürecine girmiştir. Başka bir ifadeyle Sıffin olayının verdiği ağır maddî ve manevî kayıplar Müslümanları sürekli bir başarısızlık silsilesine sürüklemiştir. Müslümanların zihinlerinde hatırlamak istenilmeyen acı bir vakıa olarak tarihe geçen Sıffin olayı özellikle Hz. Ali'nin siyasî yönünün dışında ilmî yönünün ön planda tutulmasına neden olmuştur. Bu durum aynı zamanda birçok tasavvufî zikir silsilesinin Hz. Ali'ye dayandırılmasına zemin hazırlamıştır.³² Nitekim buna bağlı olarak hicrî ikinci asırdan günümüze kadar dini bir yaşam tarzı şeklinde zuhur eden tasavvuf, manevî anlamdaki bağlarını sahabeler arasında en çok Hz. Ali ve onun nesline dayandırmıştır.³³ Ayrıca Sıffin ve benzeri olaylar tasavvufun ve ileriki dönemlerde sistematüğini oluşturup kurumsal

²⁸ Ebu'l-Fadl Nasr b. Müzâhim b. Seyyâr el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beirut: Dâru'l-Ceyl, 1990), 489; Ahmed b. İshâk b. Ca'fer b. Vehb el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Muhammed Ali Beydavî (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002), 131.

²⁹ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 190; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*. thk. Abdülminim Âmir (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabî, 1960), 170; Şihâbeddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* (Beirut: Dâru Sâdr, 1995), 3/414; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/637.

³⁰ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 558; Ebû Amr b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Umrî (Beirut: Dâru'l-Kalem, 1976), 194; Ebu'l-Abbâs Ensâbu'l-Eşrâf el-Belâzurî, thk. Suheyl Zekkâr ve Riyâd ez-Ahmed b. Yahyâ Zirikli (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1996), 2/322; Ebu'l-Hasan Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*. thk. Kemal Hasan Merî (Beirut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005), 2/306.

³¹ İsmail Tanrıverdi, *Sıffin Vakası* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 192.

³² Ahmet Yıldırım, "Tasavvufî Düşüncede Hz. Ali ve Bu Düşünce İçerisinde Hz. Ali'ye Nispet Edilen Rivayetler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2009), 41-56.

³³ Veysel Akkaya, "Tasavvuf Klasiklerinde Hz. Ali'nin Şahsiyeti-Kur'an ve Hadis Perspektifiyle Karşılaştırma", *Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüshanevî Sempozyumu*, 81-86.

hale gelen tarikatların ortaya çıkışını Hz. Ali ve onun soyuyla çok yakın ilişkisini doğurmuştur.³⁴

3. Kerbela Olayı ve Hz. Hüseyin'in Şehit Edilmesi (H. 61/680)

Kerbela olayı, 10 Ekim 680 yılında bugünkü Irak sınırları içerisindeki Kerbela şehrinde Hz. Peygamberin torunu Hz. Hüseyin ile Muaviye'nin oğlu I. Yezid arasında meydana gelen savaştır. Kerbela olayının tarihsel sürecini kısaca özetlemek gerekirse hadise Yezid'in, Hz. Hüseyin'e olan iktidar kaynaklı kin, nefret ve düşmanlığına dayanmaktadır. Muaviye öldükten sonra halife olarak yerine onun oğlu I. Yezid geçmiştir fakat Yezid'in halifeliğini Kufeliler kabul etmeyerek Hz. Hüseyin'i halife ilan etmişlerdir. Buna binaen Hz. Hüseyin Kufe'ye yönelmiş fakat oraya vardığında içeriye alınmamış, geri Mekke'ye dönmesine de müsaade edilmemiştir. Bütün bunların yanı sıra Hz. Hüseyin'in ve kafilesindeki herkes susuz bırakılarak Yezid'e zorla biat ettirilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla bu dramatik tablo Hz. Hüseyin ve beraberindekilerin şehit edilmesiyle neticelenmiştir.³⁵

Hz. Hüseyin'in başsız bedeninin defnedildiği bir mekân olan Kerbela, öncelikle üzerine bir türbe yapıp daha sonra suyla buluşturup en sonunda güzel bir vahaya dönüştürülmüştür. Kerbela, özellikle Osmanlı döneminde Türk hacılarının Hz. Ali ve onun ehline karşı duydukları sevgi ve saygıdan dolayı önemli bir uğrak yeri olmuştur. Türk hacılarının Kerbela'yı ziyaret etmesinin en önemli sebebinin Emevî halifesi I. Yezid'in Kerbela'da Hz. Ali'nin ehline karşı yaptığı zulüm ve işkenceler olduğu söylenebilir. Yezid'in Kerbela'da Hz. Hüseyin'i acımasızca şehit etmesi bilhassa Türk Tasavvuf kültürünü derinden etkilemiştir. Halk kültürü ve folklor yönüyle de değerli hale gelen Kerbela, tasavvuf edebiyatında adı çokça zikredilen bir mekân haline gelmiştir. Müslümanlar arasında mezhep farkı gözetilmeden herkes tarafından rağbet edilen Kerbela, Ehli Sünnetin dışında özellikle Şîîlik, Caferîlik ve Zeydîlik gibi mezhep mensuplarına ilham kaynağı olmuştur.³⁶

³⁴ Tanrıverdi, *Sıffin Vakası*, 253.

³⁵ Fuzûlî, *Hadîkatü's-Sü'edâ*, Çev. Şeyma Güngör (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 15-53; Mustafa Âsım Köksal, *İslam Tarihi: Hz. Hüseyin ve Kerbelâ Faciası* (İstanbul: Köksal Yayınları, 1979); 50-143; Hasan Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiîliği* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 63-115; Kenan Özçelik, *Yûsuf-ı Meddâh ve Maktel-i Hüseyin (İnceleme, Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 2-4; Elnure Aziova, *Kerbela Vak'ası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 15-109; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hüseyin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998) 18/518-521; İncinur Atik Gürbüz, "Kerbela Şehidinden Sevgili İmgesine: Hz. Hüseyin". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 64 (2012), 130.

³⁶ Mustafa İsmet Uzun, "Kerbela", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/274. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Mücîb el-Mısrî, *Kerbela beyne şu'arâ'i's-su'ûbi'l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000).

Tasavvufî Türk edebiyatında bilhassa Alevîlik veya Bektaşîlik gibi zümre edebiyatlarıyla divan, halk ve aşık edebiyatında Kerbelâ olayıyla ilgili birçok müstakil eserler, mersiye ve manzumeler kaleme alınmıştır. Ayrıca Kerbela, başta divan şairleri olmak üzere sanatkarların, halk aşıklarının his ve hayal dünyalarını ortaya konmasında önemli bir rol oynamıştır. Tasavvufî Türk edebiyatında Kerbela hadisesini ele alan lirik eserlerin çoğu manzum olmakla beraber manzum-mensur karışık ve sadece mensur eserler de bulunmaktadır. Mesnevî, kaside, gazel, terciibend, terkibibend, rübâî, tuyuğ, ilâhî ve koşma bu hususta yazılmış bazı edebi türlerdir.³⁷

Hz. Muhammed'in sevgili torunu ve Hz. Ali'nin iki erkek evladından ikincisi olan Hz. Hüseyin'in hunharca şehit edildiği Kerbela olayı, asırlar boyu kendisini mümin veya Müslüman olarak tanımlayan herkesin kalbinde manevî bir yara olarak iz bırakmıştır. Ayrıca Kerbela, her Müslümanın içinden bir ah çekerek okuduğu, anlattığı veya dinlediği bir faciadır. Hz. Peygamberin sevgili torunu olan Hz. Hüseyin'in katledilmesi Müslümanlar tarafından asla olumlu bir vakıa olarak kabul edilmemiştir. Nitekim Kerbela'da sadece Hz. Hüseyin'in bedeni paramparça edilmemiş aynı zamanda Müslümanların vahdeti ve özellikle tasavvuf ilminin önemle üzerinde durduğu manevî değerler parçalanmıştır.³⁸

Zikredilen bu olaylar aynı zamanda Şiiliği doğuran nedenlerdir. Şiilik ile tasavvuf arasında ortak şahıslar ve kavramsal dünyalar mevcut olsa da ikisi arasında farklı bir tarih ve itikad anlayışı olduğu bilinen bir gerçektir. Zira tasavvuf ilmi açık olarak kendisini Ehl-i sünnetin doğurduğu düşünce ve amel biçimi olarak görmektedir.³⁹ Şiilik ise itikadi olarak Hz. Ali ve onun soyundan gelen imamların günahsızlığına ve masumluğuna inanmaktadır.⁴⁰ Kavram ve teorileri de bu anlayış doğrultusunda oluşturmaktadır. Ortak şahıslara ve kavramsal dünyalara sahip olan Tasavvuf ve Şiilik, doğuşunu hazırlayan tarihi parametreler ve tarihi zaman dilimi açısından birbirine benzemektedir. İkisi de hemen hemen aynı dönemde zuhur etmiş ve gelişme göstermiş bir olgudur. Bu noktada Kerbela Olayı ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi aynı dönemde hem tasavvufun hem şiiliğin ortaya çıkışında ve düşünce yapısının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

³⁷ Uzun, "Kerbelâ", 25/275.

³⁸ Ünal Kılıç, *Çeşitli Yönleriyle Kerbela* (Sivas: Asitan Yayıncılık, 2010), 1/15.

³⁹ İlk dönem mutasavvıflardan özellikle Kelâbâzî (ö. 380/990) ve Kuşeyrî (ö. 465/1072) gibi şahsiyetler tasavvuf klâsiklerini kaleme alırken öncelikle itikad bahsiyle başlamayı daha sonra Ehl-i Sünnetin inanç esaslarını özetlemeyi tercih etmiştir. Şâfî-Eş'arî örneği için bk. Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, thk. Mahmud Emînen-Nevâvî, (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1969), ss. 47-104; Kuşeyrî, *er-Risâle*, Çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999), ss. 83-91; Gökbulut, Süleyman. "Safevîler Devrinde Şiiliğin Yayılmasında Tasavvufun Rolü: Tasavvuf Tarihi Açısından Bir Değerlendirme." *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016), 272.

⁴⁰ Mustafa Âsım Köksal, *İslam Tarihi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023), 6/87.

Kerbela olayının ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin sonuçlarından biri de Şiilik'te var olan mehdilik inancıdır. Muhtar es-Sekafi (öl. 67/687), Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra onun intikamını almak için Emevîlere karşı ayaklanma başlatmıştır. Hz. Hüseyin'in intikamını almak için geniş kitlelere ulaşmayı hedefleyen Muhtar es-Sekafi, bu amaç doğrultusunda Hz. Ali'nin Hz. Fatıma'dan olmayan oğlu olan Muhammed b. Hanefiyye'nin mehdî olduğunu iddia etmiştir. Böylece mehdilik inancı, ilk defa Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra ortaya çıkarak daha sonrasında Şiiliğin aslî inançlarından birine dönüşmüştür.⁴¹ Tasavvuf ile Şiilik arasındaki en önemli farklardan biri de mehdilik konusundaki itikadi ayrımdır. Şiilikte, Hz. Peygamberin ailesinden dinî alanda islahat yapacak ve dünyada adaleti tesis edecek mehdînin geleceğine inanılmaktadır. Oysa tasavvufta bir mehdî inancı var olsa da Şiilikte olduğu gibi iman esaslarının olmazsa olmazı olarak "mehdi-i muntazar" yani beklenen kurtarıcı inancı bulunmamaktadır. Başka bir ifadeyle Şiiler beklenen bir kurtarıcı ümidiyle yanıp tutuşurken, tasavvuf muteber hadis kaynaklarının aktarmış olduğu ve ahir zamanda geleceğine inanılan bir mehdî inancına sahiptir.⁴²

Kerbela olayı ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi, tasavvuftaki bazı meselelerin bu iki olay üzerinden yorumlanmasına da neden olmuştur. Bu doğrultuda nefis Yezid'e, ruh ise Hz. Hüseyin'e benzetilmiştir. Bu metafora göre bizler şîa gibi dışarıda her ne kadar Yezid'e lanet etsek de nefsimizin her istediğini yerine getirerek ruhumuza eziyet etmiş oluyoruz. Diğer bir ifadeyle Yezid'i (nefsimizi) bedenimize, vücudumuza hâkim kılıyoruz. Önemli ve zor olan ise ruhumuzu (Hz. Hüseyin'i) bedenimize (Yezid'e) hâkim kılabilirdir. Dolayısıyla bunu başarabildiğimiz takdirde Allah'ın muhabbetine nail olabiliriz.⁴³

4. Tevvâbîn (Bekkâîn) Hareketi (H. 61/680)

Emevî muhalefetinin önemli bir merkezi olan Kufe halkından bir zümre, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi nedeniyle kendilerini suçlamıştır. Bunun en önemli sebebi Hz. Hüseyin'e vermiş oldukları sözü yerine getirmemeleridir. Ayrıca bu zümre Hz. Hüseyin'e vermiş oldukları sözü tutmamalarından dolayı kendilerine büyük bir sorumluluk yükleyerek pişmanlık, üzüntü ve gözyaşı ile tasavvufî (zühd) hayata yönelmişlerdir. Konunun bir başka yönü ise Kerbela'da meydana gelen elim hadiseler özellikle Kufe halkında derin etkiler bırakmış bunun neticesinde Tevvâbîn

⁴¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Mehdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV yayımları, 2003), 28/369-371.

⁴² Ali Coşkun, *Mehdilik Fenomeni* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 307; Cemil Hakyemez, "Şîa'da Beklenen Kurtarıcı İnanç ve Günümüzdeki Yansımaları", *Beklenen Kurtarıcı İnanç Çalıştayı*, Kuramer, İstanbul, 2017, 59-112; Muhammed Ali Yıldız, "Tasavvufta Mehdilik." *Turkish Studies* 13/2 (2018), 659.

⁴³ Cemalnur Sargut, "Kerbela Hâdisesi ve Ehli Beyt Ahlâkı Üzerine" (Görüşmecî: Ferda Yıldırım Video Kaydı, Görüşme, 11.03.2022). https://youtu.be/i_rPTV7AVqM?si=ThKvGUsew2FLMDx9

adında bir zümre zuhur etmiştir.⁴⁴ Bu zümreye Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden dolayı kendilerini sorumlu tutup pişman oldukları için Tevvâbîn, büyük bir pişmanlıkla göz yaşı döktükleri için Bekkâîn denilmiştir.

Kufe ekolünde ortaya çıkan tasavvuf (zühd) anlayışının Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in ile doğrudan irtibatı bulunmaktadır. Şöyle ki Hz. Ali, Emevîlerle olan siyâsi mücadelesinin son zamanlarında Medine'den Kufe'ye hicret ederek orayı yönetim merkezi haline getirmiştir. Dolayısıyla Hz. Ali'nin taraftarları da Kufe'ye gelerek orada toplanmıştır. Ayrıca Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Kerbela, Kufe'ye yakın bir mevkide bulunmaktaydı. Bu nedenle Hz. Hüseyin'e yapılan zulüm ve vahşet başta Kufe halkını derinden etkilemiştir. Ayrıca Kufe halkının genel vicdanında büyük bir pişmanlık ve üzüntü oluşturmuştur. Tevvâbîn (Bekkâîn) Hareketi de bu nedenlerden dolayı zuhur etmiştir. Üstelik bu elem verici hadiseler özellikle Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'e yapılan zulüm ve haksızlıkları daha derinden hissedeni kimseleri ibadet ve zühd hayatına yöneltmiştir. Dolayısıyla ilk zühd hareketleri ve zühd yaşam tarzını benimseyenler Kufe'de zuhur etmiştir. İlk mutasavvıf lakabını alan Ebû Hâşim es-Sûfî (öl. 150/728)'nin Kufe'li olması bunun en somut delilidir.

Sonuç

Tasavvuf ilminin zühd döneminde dünyadan yüz çevirme, havf, haşyet, gözyaşı, ümit, sabır, vera, rıza, tevekkül gibi unsurlar daha çok ön plana çıkmıştır. Bu duyguların arka planında ise Allah'a karşı duyulan haşyet, cehennem azabı ve ahirette hesaba çekilme korkusu, cenneti ve rıza-i ilahiye elde etme ümidi bulunmaktadır. Zira zühd döneminde ortaya çıkan bu manevî duyguların o dönemde yaşanan acı olayların neticesi olduğu net bir şekilde belli olmaktadır. Nitekim özellikle bu çalışmada ele alınan Cemel vak'ası, Sıffin savaşı, Hakem olayı, Kerbela olayı ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi zâhid müminlerin kalbinde büyük bir hüznü oluşturarak onların gözyaşı dökmelerine neden olmuştur. Ayrıca takva, havf, recâ, haşyet, sabır, rıza ve tevekkül gibi duygular hüznü kalplere şifa olarak farklı bir boyutta yeniden doğmuştur.

Bu çalışmada ele alınan tarihi olaylardan zühd döneminin temel çıkış noktasının aşırı dünyevileşme ve buna bağlı olarak Müslümanların dini değerlerinden uzaklaşması olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca başta zühd sonrasında ise tasavvuf olarak isimlendirilen bu ilmin genel olarak manevi değerlerin önemine vurgu yaparak ilerlediği ve zamanla insanların nazarında kabul gören bir nazariyeye dönüştüğü söylenebilir. Bütün bunların yanı sıra tasavvuf ilminin insanın daha çok ruhuna hitap eden bir ilim olması hasebiyle hem günümüzde hem önceki dönem-

⁴⁴ Bayram Adıgüzel, *Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik, Siyasal ve Tarihsel Parametreler Bağlamında Zühd Dönemi* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 85.

lerde insanların dikkatini kendi üzerine çekmeyi başardığını söylemek mümkündür.

Tasavvufun zühd dönemi esasında metafizik mevzulardan uzak, dinin pratik yönünü ön planda tutan bir anlayışı ifade etmektedir. Nitekim bu anlayışın oluşmasında Cemel vak'ası, Sıffin savaşı, Hakem olayı, Kerbela olayı, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi ve Tevvâbîn (Bekkâîn) hareketi gibi tarihi olayların etkisinin büyük olduğu görülmektedir. Ayrıca bu çerçevede tasavvufun doğuşundaki tarihi arka plana bakıldığında şu unsurların tasavvufun doğuşunda önemli rol oynadığı ifade edilebilir:

- Kur'ân ve sünnetin ortaya koymuş olduğu temel prensiplerden uzaklaşma.
- Asr-ı saadette görülmeyen şatafat, sefahat, israf, oyun ve eğlence.
- Sınırların genişlemesiyle beraber meydana gelen aşırı dünyevilik.
- Müslümanlar arasındaki siyâsî olumsuz olaylar.
- Zühd ehli bazı sahabilerin şehit edilmesi ve bunun neticesinde doğan iç buhranlar.
- Dünyevî menfaatlerden dolayı işlenen günahlar ve bunların neticesinde duyulan aşırı pişmanlık.
- Pişmanlığın verdiği duyguyla beraber Allah'a rucû etme (tevbe) ihtiyacı.
- Halifelik kavgaları sebebiyle parçalan Müslümanların birliği vahdet düşüncesine sahip zahid kimselerin telkin ve uyarıyla yeniden doğması.
- Müslümanlardaki ahlaki zafiyetin pasif bir tepki olarak zühd kavramını doğurması.
- Cemel vak'ası ve Sıffin olayında binlerce Müslümanın kanı dökülmesi, Sıffin sonrasında Kufe'de Hz. Ali'nin şehit edilmesi ve en sonunda Kerbela'da hunharca Ehl-i beytin katledilmesi nedeniyle İslam aleminde meydana gelen maddî ve manevî hasarlar.

Kaynakça | References

- Adıgüzel, Bayram. *Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik, Siyasal ve Tarihsel Parametreler Bağlamında Zühd Dönemi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Akkaya, Veysel. "Tasavvuf Klasiklerinde Hz. Ali'nin Şahsiyeti -Kur'an ve Hadis Perspektifiyle Karşılaştırma-". *Usul İslam Araştırmaları* 32/32 (Ekim 2019), 69-90.
- Akkaya, Veysel. "Tasavvuf Klasiklerinde Hz. Ali'nin Şahsiyeti-Kur'an ve Hadis Perspektifiyle Karşılaştırma", *Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüştanevî Sempozyumu*, 81-86.
- Altunkaya, Mustafa. *Bir Başka Açıdan Sûf Hareketi Tarihi*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2016.

- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Tarihi, Hulefa-i Raşidin Dönemi*. İstanbul: Hikmet Neşriyat Yayınları, 2008.
- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*. Ankara: Fecr Yayınları, 1990.
- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*. Ankara: Fecr Yayınları, 1990.
- Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim. *Emeviler*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Aziova, Elnure. *Kerbela Vak'ası*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin. *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*. Isparta: Fakülte Kitapevi, Isparta 2000.
- Baş, Mustafa. "Hıristiyanlıkta İsa Algısının Mitolojik İslam Tasavvufunda İz Düşümleri", *The Journal of Academic Social Science Studies* 8/61 (2019), 173-186.
- Baş, Mustafa. "Güven Toplumu Oluşturmanın Temel İlkeleri (Samimiyet, Kardeşlik, Adalet ve Müsavat)." *Edebali İslamiyat Dergisi* 1/1 (2017), 133-147.
- Bolat, Selahattin. "Rebî b. Huseym", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/495-496. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Sargut, Cemalnur. "Kerbela Hâdisesi ve Ehli Beyt Ahlâkı Üzerine" (Görüşmecisi: Ferda Yıldırım, Video Kaydı, Görüşme, 11.03.2022). https://youtu.be/i_rPTV7AVqM?si=ThKvGUsew2FLMDx9
- Coşkun, Ali. *Mehdilik Fenomeni*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Çubukçu, Hatice. *Tasavvuf Hareketi İçinde Yer Alan Bayan Mutasavvıflar (H. I-V M. VII-XI)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Çift, Salih. "Gazzalî Öncesi Mutasavvıfların Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'le İlgili Görüşleri". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/1 (Mayıs 2005), 163-171.
- Demircan, Adnan. "Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset". *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2 (2013), 173-190.
- ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud. *el-Ahbârü't-Tivâl*. thk. Abdulmünim Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabî, 1960.
- Efendioğlu, Mehmet. "Suheyb b. Sinân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/476-477. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- el-Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ensâbu'l-Eşrâf. thk. Suheyl Zekkâr ve Riyâd ez-Ahmed b. Yahyâ Zirikli. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Alî b. el-Hüseyn b. Alî. *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*. thk. Kemal Hasan Mer'î. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005.
- el-Mısrî, Hüseyin Mücîb. *Kerbela beyne şu'arâ'iş-şu'ûbi'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2000.

- el-Minkarî, Ebu'l-Fadl Nasr b. Müzâhim b. Seyyâr. *Vak'atu Sıffîn*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1990.
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ca'fer b. Vehb. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Muhammed Ali Beydavî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. "Hüseyin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/518-521. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Fuzûlî. *Hadîkatü's-Sü'edâ*. Çev. Şeyma Güngör. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Hucetü'l-İslam Muhammed b. Muhammed. *İhyâ-u Ulûmiddîn*. Çev. Ahmet Serdaroġlu. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1998.
- Gökbulut, Süleyman. "Safevîler Devrinde Şîliġin Yayılmasında Tasavvufun Rolü: Tasavvuf Tarihi Açısından Bir Deġerlendirme." *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016), 269-297.
- Gürbüz, İncinur Atik. "Kerbela Şehidinden Sevgili İmgesine: Hz. Hüseyin". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 64 (2012). 129-146.
- Hafizoġlu, Yakup. "Eş'ârî Kelamında İman, İslam ve Küfür Kavramları Bâkılânî Örneġi-". *Edebali İslamiyat Dergisi* 4/1 (Mayıs/2020), 67-95.
- Hakyemez, Cemil. "Şia'da Beklenen Kurtarıcı İnanıcı ve Günümüzdeki Yansımaları", *Beklenen Kurtarıcı İnanıcı Çalıştayı*, Kuramer, İstanbul, 2017.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Umrî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1976.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Baġdâdî. *et-Tabakatü'l-Kübrâ*. nşr. İhsan Abbas. Beyrut: Daru's Sadr, 1968.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ebu'l-Fida Abdullah el-Kadi. Beyrut: Dâr'ul-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İzmirli, Betül. "Erken Dönem Tasavvufunda Mütezehhid Tipler". *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19 (Ekim 2019), 213-232.
- Kelâbâzî, Ebu Bekr Muhammed b. İbrahim el-Buhârî, *Taaruf-Doġuş Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludaġ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *er-Risâle*, Çev. Süleyman Uludaġ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999.
- Kılıç, Ünal. *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*. Sivas: Asitan Yayıncılık, 2010.
- Köksal, Mustafa Âsım. *İslam Tarihi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023.
- Köksal, Mustafa Âsım. *İslam Tarihi: Hz. Hüseyin ve Kerbelâ Faciası*. İstanbul: Köksal Yayınları, 1979.
- Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid. *el-Kâmil fi'l-Lüġa ve'l-Edeb ve'n Nahv ve't-Tasrif*. thk. Muhammed Ebu Fadl İbrahim. Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabi, tsz.

- Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öngöre, Reşat. “Tasavvuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/119-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Öz, Mustafa. “Kerbela”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/271-272. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Özçelik, Kenan. *Yûsuf-ı Meddâh ve Maktel-i Hüseyin (İnceleme, Metin-Sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Schimmel, Annemarie. *Mystical Dimensions of Islam*. North Carolina: The University of North Carolina Press, 1975.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*. thk. Muhammed Ebu’l Fazl İbrahim. Kahire: Daru’l Mearif, 1960.
- Tanrıverdi, İsmail. *Sıffîn Vakası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Tek, Abdürrezzak. *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*. Bursa: Bursa Akademi, 2021.
- Uzun, Mustafa İsmet. “Kerbela”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/274-275. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Cemel Vak’ası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/321-322. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yıldırım, Ahmet. “Tasavvufî Düşüncede Hz. Ali ve Bu Düşünce İçerisinde Hz. Ali’ye Nispet Edilen Rivayetler”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2009), 41-56.
- Yıldız, Muhammed Ali. “Tasavvufta Mehdilik.” *Turkish Studies* 13/2 (2018): 653-667.